

Neuobičajeni red reči u naslovu, sa žljom da se ime u genitivu stavi na prvo, naglašeno mesto, možda će asociрати u čitaocu ne samo odavanje pošte velikom pisacu, već i to da je, u ovom slučaju, poslednji put, u svojoj najobimnijoj knjizi, Andrić njena glavna i jedina ličnost, onaj koji gleda, vidi, sluša, učestvuje, beleži, ukratko njen delatno lice. Uvek uzdržan i zatvoren (pod naletima nasrtljivih radoznačalaca da prekopaju po njegovom ličnom životu svaku žilicu uspomena, tragova, dodira sa životom) ovaj, celoga svoga veka, osamljeni, diskretni i distinguirani gospodin (u stvarima duha i kulture), najzad je ostavio knjigu o sebi. Kakva slast za tupoglavle radoznačale koji su u književnosti tražili ne nju samu, već privatnu ličnost pisca! Ali, avaj! Takve »čitaće«, srećom, Andrić će, u interesu svoje umetnosti reći, dosledan da sačuva svoje ostrvo duše samo za sebe — razočarati još jednom, i definitivno! *Znakovi kraj puta* nisu dnevnik, ne samo zato što zapisi nisu datirani; nisu memoari jer ne opravdavaju niti glorificuju jednu istoriju, ne pričaju priču o jednom čoveku u istoriji, slavnom među slavnima; najmanje su biografija. Čak i detalje, koji mogu izgledati nekome privatni, Andrić generalizuje i simbolizuje, i oduzima im svaku ličnu notu, ili, često, govori u trećem licu. A, ipak, sam Andrić je glavno, delatno lice ove svoje knjige, glavni noseći stub (nikako ko-

bogatstvo i tananost nekih ljudi takva da se, prelivajući se preko rubova, mora iskazati fragmentom, zapisom? Sve ovo, verovatno, i ništa od toga. Uopštavati potrebuju da se pišu zapisi, »znaci«, kako Andrić kaže, uzaludan je posao. Oni su tu, jer pisac želi da živi životom nezavisnim od svojih likova u knjigama. Pisac želi da govoriti u prvom licu. Pisac želi da kaže i nešto više, i ličnije, i drugičije nego što govorite njegove ličnosti. Pisac ima svoje ja i svoju stvarnost. Flober je govorio da je gospoda Bovari on sam, ali Flober je i u svojim izuzetnim pisima, kao ličnost od duha i intelekta, razume se. Zato se može tvrditi da je Andrić i u svojim *Znacima kraj puta*. Pažljivo čitanje to višestruko potvrđuje. Ali kakav Andrić? Koji? Ne samo jedan, bez sumnje, jer svaki dobar pisac, srećom, ima Janusovo lice. A evo nekih od tih lica u Andrićevu knjizi.

Glavna ličnost ovih kazivanja jeste subjekt uman i mudar, s otvorenum očima i ranjivom dušom, bogatog duhovnog sklopa i zlatne intelektualne žice, čovek visoke moralne svesti i oštrog kritičkog reza, prema sebi najpre, ali diskretan, delikatan, staljen i odmeren, mada mimo praktičkih zahmeta tekućeg života i, što je još važnije, preosetljiv na žestoke udare stvarnosti. Motiv osetljivog, ranjivog čoveka među oštrom bridovima stvarnosti prisutan je u celoj ovoj knjizi.

Hipersenzibilan i introvertit, subjekt ovih zapisa se dosta bavi nijansama svojih psihičkih pregaranja. I, što je bilo najinteresantnije, uvek sebe vidi u nepovoljnoj svetlosti. Osećaj krivice, teskobe, uzaludnosti, prepustoši i potištenosti, osećaj straha od života koliko i od smrti, progona, teret života — notiraju se često u ovoj hronici o prolaznosti jednog, i svih života, u ovom »kalendaru« jednog, od života zavedenog i zalatalog čoveka (kako sebe Andrić vidi).

U *Znakovima* je Andrić dopustio sebi, kao pisac, da, ponekad, misli i govoriti u prvom licu, da razgovara sa sobom, kao čovek u najdubljoj osami. Negde, a ta mesta su zaista brojna, činio je to na paskalovski način, u smislu visoke umne i intelektualne vrednosti svojih metafizičkih traganja, videći i za nas svojom nesanicom, svojom egzistencijalnom teskom, svojom vidovitošću za čovekovo mesto i ulogu u svetu, na ovoj zemlji, u vasioni. Ali, umeo je da gleda i u sebe, da vidi ne samo svoj predeni životni put, svoja razočarenja i nesanice, svoje bolove i dugu patnju, strah od života i strah od smrti, već i svoje duhovno biće. Čitava ova knjiga izvanredno je i izuzetno ispunjene one antičke misli »Poznaj sebe samoga! *Znakovi kraj puta* su knjiga mudrosti i koraci ka poznanju samoga sebe, sveta u sebi, sebe u svetu.

Na celom svom prostoru ova knjiga se dešava između događaja vidljivih, svima znanih, koji idu uz jedan život, i »promene i preobražaja koji te događaje prate« (str. 97), ali ne pominjući ih, prateći samo fluidnost unutrašnjih kretanja u čoveku. Onih koje, u stvari, i čine čovekov sklop, njegovo biće, njegove traume i nesanice. S tim što, u pozadinu, uvek stoji utešna misao da život prevazilazi naše viđenje i naše kretanje kroz njega, da život nije samo jedna mogućnost i jedan čovek i da ga pojedinac, ma kakav bio, najmanje predstavlja.

Treba izričito naglasiti da *Znakovi kraj puta* nisu ispođedna knjiga, da, i kad je govorio o sebi, Andrić nije imao u vidu svoju privatnu, intimnu ličnost. Naprotiv! Andrić je imao mehanizam kočenja, kad god je morao da govoriti o sebi. To se jasno opaža u njegovoj knjizi, i izričito na više mesta. Zapravo, on je mnogo zazirao od konfesionalnosti, od zadiranja u intimni integritet čovekov, od izlaganja svoje privatne ličnosti svetu. To nije bio zatvoren i tajanstven čovek, ali je imao svoj prostor u duši, koji se ticao samo njega i koji je čuvao samo za sebe. U *Znakovima kraj puta*, na više mesta, Andrić je isticao tu svoju čvrstu namjeru da ne izlaze sebe svetu, jer je to nedostoj-

no ne samo umetnosti, njegove naročito, već i dostojanstva čovekovog. Jer, interesovanje za tuđi privatni život ipak je krajnji izraz primitivizma i sirovosti.

U prvom delu knjige, pod naslovom *Nemiri od veka*, nalaze se Andrićeva razmišljanja o životu, smrti, ljudima i društvu, najopštije rečeno, zasnovana na ličnom iskustvu, doživljaju, posmatranju i razmišljanju o ljudskim postupcima, karakterima i sudbinama.

U *Znakovima* je, u stvari, prisutna čitava jedna karakterologija u skici, zbirka zapožanja o ljudskim osobinama ili crtama karaktera, koja ne ustupa Teofrastu ili La Brijeru. Andrić je ljude posmatrao pažljivim, prodornim, umnim okom, trudeći se da otkrije u čemu je čovekova bitnost, da se se ne među njima s gledišta dobra i zla. Iluzija o ljudima on nije imao. Nema u ovoj knjizi ispraznih glorifikacija humaniteta, ali nema ni mizantropije, iako se oseća da ove beleške o ljudima pravi usamljen čovek, da ih pravi s odredene distance, da pisac nije bio u gunguli ljudi zapahnut oštrim znojem telesa, primoran da se gura i ide tamu kud ide gomila, pritiskan i udaran laktovima i ramenima. Ali, istovremeno, distanca i mirnoča posmatračeva bogato se dopunjaju njegovom lucidnošću i senzibilitetom, punim učešćem prilikom kontakata s ljudima i dugim razmišljanjima o tome posle.

Ljudski karakter je Andrića mnogo interesovan u smislu određenja čovekove sudbine. A već je davno jedan filosof rekao da je karakter čoveku sudbina. U brojnim skicama Andrić stvarno otkriva sudbine. U tom smislu ima u ovim njegovim zapisima uhvaćenih takvih nijansi u ljudskom ponašanju, karakterima, sudbinama, odnosima među ljudima, čovekovo egzistencijalno i metafizičkoj situaciji — da zastajemo iznenade pred otkrićem. To, u stvari, i jesu otkrića, toliko prirodna, toliko u nama i za nas, da nam izgleda čudno da mi to sami nismo primetili u sebi ili u drugima.

Ali, i devijacije ljudskih karaktera, njihova iščašenost, nemogućnost komuniciranja među ljudima, ljudi kao tvrdave, kao trovači, ljudi slepi za svoje bližnje, ljudistranci, zlobni i zlonamerni, oni koji spletakare, podmeću i mrze — beleženi su u ovoj knjizi okom mirnog i nepristrasnog, ali lucidnog posmatrača. Andrić, zapravo, nije voleo ni mizantropie, prevrtljive i podmukle ljude, spletakare, ali ni prenagljene, neurotike. Bili su mu strani i sivi, neizdiferencirani ljudi bez strasti i zaleta.

S posebnim vidljivim odbijanjem Andrić je govorio i o onima koji su fiksirani samo jednom mišlj, jednom idejom, jednom osećanjem. Te jednodimenzionalne ljudi, o kojima pisac govoriti s očitom indignacijom, karakteriše izrazito odsustvo duha i inteligencije čak, ali, nasuprot tome, imaju ogromne ambicije, pretenzije, nametljivost, moć u rukama. Teški okolini, despoti u stvari, oni triju i degenerišu društvo.

Više kritičkih opaski o samovolji, odnosno o totalitarizmu u ličnom, porodičnom, društvenom i političkom životu, takođe se mogu naći u *Znakovima*. Za Andrića je samovolja destruktivna, kako za onoga koji je sprovod, tako i za one nad kojima se sprovođi.

U brojnim zapisima Andrić se pokazuje kao moralista u smislu izuzetne lične osetljivosti na sopstvene i tuđe moralne devijacije, u smislu težnje ka idealu moralne čistote i, najzad, u smislu zapožanja moralnog stava i moralnih karakteristika u drugih ljudi. Njegova misao o moralu je, dakle, empirijske prirode, odatle polazi i tu se završava. Ali, ne moralizatorske tirade, nikakva naravoučenja, već istinska, rafinovana moralna svest i etička misao antičkih uzora — često se sreću u *Znakovima* u vidu interesovanja za moralne principe (istina, pravda, vrlina, sreća) i njihove vidove i primenu u svakodnevnom životu.

I politička misao Ive Andrića, skromna i nevelika, zadržava se u domenu etičkog. Može se pretpostaviti da je to, i u Andrićevu vreme, i danas naročito, iako tačno, pomalo naivno. Politički ugled i sila

damjan antonijević ive andrića zakov kraj puta

rintski, napadno ukrašen) čitave njene gradivine. Grozeci se biografskog metoda, odlučan i izričit da ne piše dnevnik i memoare, možda »kalendar«, kako kaže na jednom mestu, Ivo Andrić je preko pedeset godina ispisivao ove svoje zapise, ova svoja tragedija za smislom života, svojim i drugih ljudi, u ovom svetu koji nosimo na ledima, ali i šire, u vasioni; u nama, ali i negde van i izvan nas. *Zakov kraj puta* su, u mnogostrukom smislu, u stvari, nastavak *Ex Ponta i Nemira*.

Ali, šta znači, i u ovom slučaju, pisati zapise? Beležiti proplamsaje svesti, prosvetljenje uma, svoju unutarnju bit, ljudi u prolazu, beležiti parčice života i sveta, parčice svoje duše, »slike, prizore, raspoloženja«, svoje i tude nesanice, bolove, nesreće, bedu i crnila, ali i neke unutarnje svetlosti, beležiti svakog dana, pisati fragmente — šta to znači? Da li je fragment određen fragmentarnošću sveta? Ili je izraz njegove mnogostrukosti? Možda svedoči o tome da akcidentalija nema, da sve za čoveka ima svoju suštinu i vrednost? Da je svet sastavljen od parčica i da je njegovo spajanje Sizifov posao? Da je celovitost fenomen koji ne postoji i da je to samo zbirka (češće zbirka) parcijalnosti? Možda šarenilo svedonevice, koje tako izaziva pisca, traži svoj izraz takvo je? Ili je unutarnje

ne zasnivaju se samo na moralnom statusu i nekoj etičkoj misli.

Zanimljiva je i Andrićeva erotologija (ova reč nam izgleda ovde najadekvatnija). U *Znakovima* je on bio svestan važnosti Eroса »za procenu jednog čoveka, pogotovo jednog društva«. Po njemu, ljubav je davanje, ljubav je plemenitost koja, u isti mah, bogati ljudskošću, ali siromaši drugim stvaralačkim mogućnostima. Treba reći da je za žene subjekt ovih zapisa imao isto ono čulno, vešto i iškreno oko Efendi-Mite u Stankovićevoj *Nečistoj krvi*. Uostalom, o cveću, muzici i ženama autor *Znakova* govori s naročitim simpatijama i lirskom snagom, ali bez neke posebne misaone dubine. Sve to Andrić nije mnogo objašnjavao, niti je, očito, umeo bolje da razume, nego što je stvarno razumeo, ali je voleo kao sublimat lepote, kao njenu īnkarnaciju, kao lepotu samu. I nije protivrečno ako se, s razlogom, utvrdi da je cveće i žene Andrić voleo zbog njihove čulnosti, vedrine, njihove prisutnosti u matici života, ali i njihovog otpora da odmah otkriju i pokažu svoju lepotu. Lepota je vrednija ako se ne otkriva pri prvom dodiru, ako se uvek osvaja (prihvata) na nov način, da se nikad ne spozna do kraja, da se nikad ne prodre u njenu magiju kao što je to nemoguće i u muzici. Muzika je i za Andrića apsolutna umetnost, lepota do koje se najteže dolazi, ali koja je, upravo zbog toga, i najbogatija. Bramsova muzika je Andriću bila lepota koja ga se uvek najviše doimala.

smrti, sreći, sudbinama ljudi, o čovekovom mestu u životu i vasioni, o prolaznosti života, o bolu.

Pravi poetički sistem iz ovih zapisa nemoguće je rekonstruisati. Andrić se nije držao određenih filosofskih sistema ili pokušavao da gradi svoje (što ne znači da ove meditacije nemaju svoju misaonu težinu i prodornost), ali je sigurno da je poznavao bitnije uglove svoje velike radionice. Pa i tu je više zastajao u nedoumici, nego što je otkrivao krucijalne istine. U svakom slučaju, dobro je znao da pisac mora da uloži celog sebe, ceo svoj život u delo, bez ostatka, da bi to delo moglo da živi. Ali stvaralaštvo — sa svom svojom bolnom težinom i sumnjama — nije zamena za život. To je lajtmotiv Andrićevih razmišljanja o svome poslu. Autor *Znakova* bio je svestan koliko stvarno vredi umetničko delo kada ga je suočavalo sa životom, nemerljivim, beskrajnim i beskrajno vrednijim. Zato je misao: »Na svakoj knjizi koja znači dobro umetničko delo moglo bi se napisati: Oteto od života, moga i vašega.« (str. 200), tipično andrićevska, noseći sve sumnje stvaraoca koji pravi život zamjenjuje »surogom«, ma koliko taj »surogat« bio izuzetan.

Pa i u pokušaju da se to bogatstvo izrazi javlja se sumnja. Postoji bogatstvo rečenog, ali je veće ono neizrečenog i neizrecivog, njegova lepota, ali i užas »Najlepše i najstrašnije stvari ipak nisu nikad kazane«, str. 193).

nost. To je cena kojom se plaćaju umetničke vrednosti ostvarenog dela. Ali, zato je umetnik u samom svom delu, te možda zato Andrić nije imao šta da govori o svome stvaralačkom postupku.

Andrić je pripadao vrsti pisaca-mistagoga. Stvaralački čin je za njega bio skoro mistički. U svakom slučaju neobjašnjiv. I zaista, Andrić sistematski i racionalno nikad nije ni pokušavao da uđe u proces umetničkog stvaralaštva. A one beleške koje imamo izgleda su iznudene, usputne refleksije, pišanje u namernoj tmini, s manje ili više uspeha. Andrić je spadao u one pisce koji su celim svojim bićem, životom, sveštu, celom svojom svetlostu, bez ostatka, ulazili u svoje delo, zatvarali vrata za sobom i nestajali. Tražiti čoveka posle toga, van i mimo dela, zaludan je posao, ne samo iz metodoloških razloga. Andrić je to znao, mimo svih radoznalaca i onih svojevrsnih tragalaca po tuđem intimnom životu, te nesvesno, ali i svesno, opirao se tome. »Mnogok — kaže on — isuviše mnogo se govori o autobiografskim podacima u piščevom delu. Dokoni kritičari i književni istoričari, obično oni koji su nesposobni za drugo, dublje proučavanje književnog dela i društvenih pokreta i preobrazuju koji su s njim u vezi, uvlače se kroz svaku rupu u piščev život i to njegovo delo, i obično izvode pogrešne zaključke.«

»Malen je jedan život da bismo po njemu i kroz njega mogli objasniti sve ono što dobri pisci daju o ljudima i ljudskim odnosima. Prizori i doživljaji koje pisci iznose pred nas ljudski su, a ne njihovi, jer inače ih mi ne bismo osetili kao svoje« (str. 221).

U odeljku *Slike, prizori, raspoloženja* nalazimo čudne, istrgane, ali vrlo rečite evokacije, ponekad trenutke iz svog i tudiž života, iz spoljašnjeg sveta ili onog koji je pisac nosio u sebi, uvek uz spoljašnji povod. U njima nalazimo osetljiv, tanani duh i refleksiju, naročito zainteresovanu za egzistencijalnu čovekova stanja. Tu su i slike i prizori s putovanja, ali oni koji izmiču običnom posmatraču, oni koji zahtevaju ideo piščeve duše i srca da bi oživeli, oni koji otkrivaju jedan drugi svet koji ne poznajemo, svetlost i boju koju im daje pejzažista od talenta za unutrašnje pejzaže. To su pejzaži koji nas dovode sebi, koji čine da sebe bolje vidimo, ili koji nas rastužuju, raspaćuju, udaljuju od drugih ljudi i sebe. I ne samo to: Andrićev pejzaž, kada je najbolji, deo je duhovnog sveta u čoveku, dakle, pretvara se u spiritualni predeo u nama, uvek u znaku panteističkog utapanja pojedinačnog života u večni bljesak, zvuk i beskraj prirode.

Pojedine slike zaista imaju dušu, jer u njima nije bitan spoljašnji efekat, nego njihov odjek u posmatraču, njihova suština do koje on dolazi misaonom redukcijom na lirske slike. Takve slike zaista gube svoj fizički primat i postaju nešto drugo, kvalitativno novo, dobijaju svojevrsnu metafizičku dimenziju.

Brojne tekstove, ne samo u ovom delu (*Slike, prizori, raspoloženja*) treba shvatiti i kao Andrićeve replike na pojedine razgovore, ljudi i situacije. Pa iako ovi zapisi izbegavaju konkretnizacije i imena, Andrić je živo prisutan u svakidašnjici. Ta reakcija Andrićeva, svojim načinom i tendencijom ka uopštavanju i traganju za suštinom, u stvari, uvek prelazi u razgovor o najbitnijim problemima života i čoveka.

Andrić—posmatrač nije jednostavan i jednodimenzionalan. Ne samo potreba i sposobnost da se gleda u sebe i oko sebe, već i razlozi da se nalaze veze i uzroci, velika sposobnost upitnosti i apstrahovanja — sve je to u Andrićevoj moći opservacije. Čovek je, za Andrića, veliko čudo i velika nesreća, teret sebi i svetu, ali i jedina svesna zvezda u kosmosu. U (ili o) situaciji čovekovog načićemo u pozadini ovih Andrićevih zapisa kjerkegorovsku egzistencijalističku misao. U stvari, tek će se iz ove poslednje Andrićeve knjige videti jasno koliko je on misaono pripadao filozofiji egzistencijalizma. Mlađičko bavljenje Kjerkegorom ostavilo je trag u celom njegovom životu, ne samo u vezi s

Andrić se mnogo interesovao (sudeći po broju zapisa) za fenomen starenja i starosti, i to uvek u poređenju s mladošću. Ta binarna opozicija dva perioda na životnom putu čovekovom prosto ga je ospredala, tako da je starost uvek video u nepovoljnjoj svetlosti, kao gubljenje ne samo životnih sokočava i elana, već i kao sumrak duha i nestanak svetlosti izvora. Iskustvo starenja, ravnomernog ulaženja u starost, bolnog oticanja zajedno s vremenom, nemoći i nemogućnosti da se punom snagom i entuzijazmom učestvuje u progresu, da mu se dā svoj najbolji deo, izaziva mnogo nepovoljnih opaski u ovoj knjizi. Andrić ne govori o starosti kao dobu mudrosti, već kao o padu čovekovih sposobnosti, degradaciji pravih vrednosti, ulasku u nepostojanje, kapiji za ulazak u ništavio.

Ne o besmrtnosti, o prolaznosti se mnogo razmišlja i piše u ovoj knjizi. O potpunom iščezavanju čak. I to s gorčinom, ali i s pomirenjušću sa sudbinom, i sa sveštu da se nalazimo pred jednom velikom tajnom koju niko otkrio nije, niti će ikad otkriti, a tiče se svakog čoveka, svakog živog bića. A to je tajna smrti. Smrt je velika nepoznаница, velika tajna Andrićeve umetnosti. Ovih zapisa, naročito. Među najzanimljivijim u ovoj knjizi su, sigurno, refleksije koje su u znaku upitnosti. To su najčešće refleksije o

Andrić je tragao za lepotom celog svog života, u velikim ljudskim delima, ali i u svakodnevnom životu, odan joj kao žrec magičnoj formuli koju do kraja nije uspeo da shvati, a čija velika, okrepljujuća svojstva jedva nazire, mada zna da lepota može postojati samo kao celina, kao dovršeno, čvrsto u sebi, organski koherentno delo. Ili je tako, ili ne postoji, trećega nema.

Deo Andrićeve »poetike« je i potraga za istinom kao svetlostu, kao esencijom stvari. Iza priče, »iza čutanja samog« (str. 194) načini se istina kao entitet čovekove veličine, ali, istovremeno, i kao redukcija svega na nju samu, kao »jedino dostojanstvo« (str. 194).

Distanca, objektivnost, izvesna racionalnost i postupak »oneobičavanja« običnog, kao po Šklovskom, umetnost kao postupak, takođe su deo Andrićeve poetike: »Najveći efekat — kaže on — »postizava se u poeziji kad pesniku podje za rukom da čitaoca iznenadi nečim poznatim« (str. 193, podv. I. A.).

Između umetnika, njegovog dela i života postavlja se faustovski problem: »Postoji u meni jedna davnja, verovatno nasleđena misao da u svakoj igri, kao i u svakoj umetnosti, čovek gubi sebe« (str. 216). Očito, to je sporazum Faustov s Mefistom. Umetnik nema sebe. Ulog u igri je ceo život, cela liči-

brojnim fragmentima o zebnji i strahu, o životu, prolaznosti, očaju (»Kad nisam očajan, ja ne valjam ništa«, str. 37), o smrti, već i u drugim, u celoj ovoj knjizi.

Ova knjiga se, svojim treptetom, nemirom, budnom mišljem i nesigurnošću putovanja kroz život, prirodno uliva u završno poglavje koje se zove *Nesanica*. Nesanica je ovde, imajući takođe kjerkegorovsko određenje, egzistencijalni nemir čovekove avanture između rođenja i smrti. Nesanica je i egzistencijalni strah od smrti, neurotično stanje budnosti, kao otpor definitivnom vjetom snu.

Knjiga *Znakovi kraj puta* je, ipak, knjiga istkusta poznih i zrelih godina, životnog istkusta koje je određuje u svim njenim dimenzijama: osećajnim, misaonim, moralnim, estetskim, političkim, društvenim. Andrić nije filozof po obrazovanju i vokaciji, ali je uman i promišljen čovek koji ume da razmišlja o životu i životnim manifestacijama.

Ovo je i knjiga odlaska. Ne samo zato što je Andrić putovao i razmišljao o putovanju kao odlaganju, napuštanju nečega za uvek, kao životnom umoru, ponekad, već što mnogo govor i o odlasku iz života, o prolažnosti, o smrti.

Znakovi kraj puta, taj brevijar životne mudrosti i plodne skepse, najobilnije Andrićev delo, beleženo tokom njegovoga stvaralačkoga života, nisu otpaci s glavne gozbe njegove umetnosti reči, već samosvojno, autohtono i autentično svedočanstvo čoveka koji živi, dela, misli i piše. Svedočanstvo duboko lično (nikako i privatno), ali u mjeri Andrićeve snage promišljanja i kazivanja sopstvenog egzistencijalnog statusa i životnog istkusta i opšte, važeće za sve ljudе.

Bez prethodne, približne tematske i tipološke obrade, teško je snaći se odmah u voluminoznom Andrićevom »kalendaru«, koji je dnevnik bez datuma, dana i efemernosti, dnevnik meditacija bez filosofskog sistema, ali ne i nesistematičnih unutar sebe, dnevnik sećanja bez dramatičnih istorijskih događaja i naracija. Jer, Andrić je svoju radionicu, ako i tako shvatimo *Znakove*, ostavio u priličnom neredu. Nedostaje sistematizacija, nedostaje zgušnjavanje oko nekoliko primetnih jezgara, nedostaje eliminacija. Dosta zapisa se ponavljaju, a mnogi variraju istu temu (o starosti i mladosti, o prolaznosti života...), a to čini ovu knjigu obimnjom nego što treba. Da su tekstovi sređeni, tematizirani i da su zgušnutiji, duži i naslovljeni, imali bismo bekonomski tip eseja. Ovakvo, knjiga je nejednaka po vrednosti, vrhunска tamo gde se bavi egzistencijalnim i metafizičkim problemima i raspraćana kada, na primer, varira temu starosti i razlika između nje i mladosti. Sigurno je, zato, da se od *Znakova* može sačiniti nekoliko knjiga jedinstvenijih i koherenčnijih, bar tematski čvršćih.

Tražeći pisca u ovoj knjizi naći ćemo čoveka (koji nije samo, i jedino, Ivo Andrić), mirnog (spolja) posmatrača i uzbudjenog, očajnog (katkad (iznutra) učesnika; tražeći čoveka naći ćemo pisca u svojoj radionici, bogatoj gradom, mislima, rečima, pisca nadahnutog i zagledanog u bitnost svoga zanata, ali i, još više, u biće svoga i našeg postojanja).

Treba reći i to da Andrić nije bio istorijska ličnost, u smislu sopstvenog direktnog učešća u donošenju sudbinskih odluka u odvijanju prekretnih događaja, ali je bio ličnost u istoriji, i više nego što jeste jedan pisac sa smislom za mene i dramatiku istorije, opredeljen za njenu dijalektičnost kao čovek i posmatrajući čoveka u istoriji.

Na kraju, kada pokušamo da povežemo mnogobrojne niti ove knjige pisane u jaobljiku (ne i autobiografske, samim tim!), videćemo da nam je Andrić-čovek, opet, na svoju i našu sreću, izmakao. Ali, zauzvrat smo dobili još jedno Janusovo lice pisca koji je pokušao da bude od krvi i mesa, od svakodnevice. Sreli smo čoveka (svakog, bez imena i adrese) nagnutog nad svojim, i svim,

virovima, ustrašenog i općinjenog njihovom dubinom i vrtlozima. Pisac Andrić je ovde napravio još jednu priču o ljudskim sudbinama u specifičnom izrazu i obliku.

Gete je imao svoga Ekermana. Andrićev sagovornik bila je njegova duša. Još je davno Niko Bartulović rekao za *Ex Ponto* da su to »razgovori s dušom«. To su, bez sumnje, i *Znakovi kraj puta*: s njima je Andrić nastavio da piše svoje *Ex Ponto* i *Nemire* celog svoga života. Samo ljudi, usamljeni i ranjivi, tanani i preosetljivi, s bogatim unutrašnjim životom i duhovnom gradom, vodeći svoj solilokvij tako da se on tiče i svih drugih, mogu da napišu svoje razgovore bez Ekermana.

Zato su i *Znakovi kraj puta* i »nemiri dana« i »nemiri od vijeka«, kako bi sam Andrić kazao, ali i poslanice iz izgnanstva (epistulae ex Ponto), onoga egzistencijalnog, onoga koji je Andrić doživljavao i beležio s istim čuđenjem i intenzitetom kao i svoje stvarno, eksponentovsko izgnanstvo. I zato se, na kraju, može tvrditi da *Ex Ponto*, *Nemiri* i *Znakovi kraj puta* predstavljaju jednu meditativno-lirsku celinu, s poglavljima manje-više koherentnim ili razlivenim, da su svedočanstvo vremena, jednog života i življaja, jednog odolevanja životu.

radoslav milenković

KIJAVICA I

»koja apoteka dežura noćas
trebaju mi antibiotici
hitno
imam gripu
i veliku tdeju
u nevolji sam
ne mogu da napustim čamce
mreže da iskidam
potopim
ne mogu da se vratim voljenoj
nos mi je pun
ne mogu da napišem
ni reč«

stižem usplahirenog pesnika
»je li ovo vaša maramica?«

KIJAVICA II

nemoć je
kad gleda u vatru
iz nosa cure sline
šalje prijatelja po lotose
pažljivo ih racvetava
gužva oko nozdrala
dune među latice
žmureći
nemoć je kad
bled
stavi kapu
sedne kraj grejalice
stavi naočare za sunce
u sumrak
čita tude stihove
urla
udvara se grejalici
ljubi je filmski
kukavica

jojan petrović podunavski

POSLE POZNANSTVA

(Ljeri i Borisu)

Već drugu noć u Piteru
boravi mi san.
Očima, ptici širim krila.
Za pesnike
koje nebo rada jutro,
glas ruke spaja.
Ono čutanje
varljive carske ograde.
Posle je čutanje
novi i osmišljeno čutanje
rušilo te ograde,
pa nam se u oči
nastanio govor trgovca.
Za pesnike (beskućnike)
najdraže su oči, smeđ
što carske ograde ruši.
Pogled što ptici širi krila
i neko zapevano čutanje
što ga u snu uspavljuje.

TKALJA

Možda ona to sad tka
veče u svoju kosu,
jutro u boju glasa,
dan u oronuo pokret.
Ili nju tka siva vuna
u toplu sigurnost,
oticanje ponorice.
Pri večernjoj svetlosti
i njen se dan brže gasi.
Neshvaćeno
bilo je pesme,
I ONO neopaženo čeka
da se utka u njen glas.

